

A HATÁROZÓI, VALAMINT A JELZŐI ÉS ÉRTELMEZŐI MELLÉKMONDATOK ÁTMENETI SÁVJA

HAADER LEA

A kései ómagyar kor hely- és időhatározói mondatainak vizsgálata közben okvetlenül fel kell figyelni egy erősen elterjedt mondattípusra, amely minden bizonnyal a későbbi korokban is hasonló gyakoriságú. Olyan mondatok ezek, amelyekben a főmondati alaptaghoz ugyanolyan minőségben kétfajta bővítmény kapcsolódik — egy mondatrészszel és egy mellékmondattal kifejezett: MargL. 100–1: „be menenek az *clastromba hol zent margijt az-zonnak ev teste vala egj nemevnemev nozolijan*”; WinklK. 364: „ees qteth az zenth zyzekwel *valahoua menend mjndenuth keueted*”; 1532: „en vilem hogh en *Mof[ft]* vru(n)khoz ne(m) Mehetek *ha Mikort k oth [lez]en*” (LtK. 1: 138); stb. A bővítményeket a főmondati alaptaghoz fűző viszony e mondatokban tehát egynemű. Hogyan alakul azonban a kapcsolat a két bővítmény (a mondatrész és a mellékmondat) között? Az ugyanilyen helyzetben levő, mondatrészi bővítmények esetében két lehetőség jöhet számításba: vagy a mellérendelés vagy az értelmező egy fajtája. Mondatrész és mellékmondat között mellérendelés ritkábban szokott jelentkezni, bár egyes mondattípusokban erre is van példa: LázK. 283–4: „Olwaftaty<k> ith az ira[!] embörnek ... *meg ertefröl ef hogy maft nem kell jtelny ... bezeddel*”; BirkK. 4a: „az lecce oluaso mōd·a meg az holdnak *napat es mit az kalēdariūbol kel mōdani*”; DebrK. 158: „mikoron latta uolna az *δ Artatlanfagat shogi ilien zent embdr volna*”. A kapcsolatoság azonban egyes esetekben az értelmező felé mutat: DebrK. 74: „halakat adok tenekōd vram mind a *fok iokrol ... f ielōsben hogi a Menniei vendeegfeegbe hiual*”; máskor pedig csak köntös, amely azonosító értelmezői mellékmondatot takar: KazK. 79: „hog lathaffam az en zeretō *fyamat: es azt: ky emlōtte az en emleimeth*” (appozicionális mellérendelés). A vizsgálandó mondattípusban azonban a két bővítmény viszonyában nem mellérendelésről van szó. Az értelmező egy fajtája, amelyet (szintagmákra vonatkoztatva) Rácz Endre értelmezőszerű határozónak, Károly Sándor értelmező határozónak nevez, már jobban illik e bővítmények viszonyára. (A szakirodalomból — terjedelmi okok miatt — jelenleg a következőket emelem ki: Kovács: Nyr. 79: 54–6; Rácz: I. OK. IX: 367–8, MNy. 53: 412; Károly: MNy. 53: 414, NytudÉrt. 16. sz. 55–6; B. Lőrinczy: MMNyR. 2: 169; Berrár: MondtTan. 182–4; K. Balogh: FejLNy. 74–6; Dömötör: A jelzői mellékmondatok a kései ómagyar korban. Kézirat. 16, 19–20.) Károly az értelmező határozó egyik rétegénél azt is megemlíti, hogy ezek határozók határozói.

Ez igen lényeges megjegyzés e mondat típus szempontjából. Ezek a mellékmondatok ugyanis grammatikailag kétfajta függésben is állnak a főmondattal: egyrészt az alaptagtól (rendszerint igétől) függenek (ezért hely- vagy időhatározói, ritkábban egyéb határozói mondatok), másrészt nem függetlenek a főmondatban álló, velük azonos mondatrész-szerepet betöltő tagtól, mint „másodlagos alaptagtól” sem. Így tehát a másodlagos alaptag szófaji, grammatikai-felépítésbeli sajátosságai is befolyással vannak a vele kapcsolatban álló mellékmondatok milyenségére. Ezért nem beszélhetünk — mint alább látható — grammatikailag egységes csoportról, s ez nehezíti meg, vagy teszi lehetetlenné az egyértelmű besorolást is. A másodlagos alaptagok szempontjából a helyhatározói mondatok lehetőségei a legszélesebb körűek; először ezeket vizsgáljuk.

1. A főmondat helyhatározója ún. „tartalmas szó” szokott lenni. Nem sorolhatók azonban a tartalmas szavak közé a *hely* alapszavú helyhatározók (hasonlóan nem az időhatározói mondatokban az *idő*, *nap*, *év* stb. alapszavú időhatározók, a módhatározóiakban a *mód* alapszavú módhatározók): JókK. 78: „Es hol ewtewtteuala az estapual az feldett *Az helyen* legottan kewltuala egy zep fegew lilium”; DebrK. 30: „ah Bodog zŵz zent Lucza kegig *a helirol* hol alh vala el nem indula”; NádK. 383: „mennőnc *azon helre*, Holot vronc tegnap estve velőnc a vačorat teve”; stb. A nem tartalmas helyhatározó előtt álló mutató névmási elem itt egyértelműen kijelölő jelzői funkciójú, így ezek a mellékmondatok elsősorban a kijelölő jelzőiekhez sorolhatók (Dömötör Adrienne is így elemzi őket, megjegyezve azonban, hogy határozói jelentésárnyalatot hordoznak). Hogy a határozóiakkal kapcsolatot tartanak, mutatja az a típusuk, amelyben a *hely* alapszavú kijelölő jelzős szerkezet helyhatározói utalószt értelméz: ÉrsK. 75: „Marya kedygh mykort Iwtot volna *oda az helyre* holoth wala Idwezyttenk”; ÉrdyK. 305: „E/meg eleyen keke dychőseeges zent Sophya azzon *ott az helyen* hol maftan vagyon zent Ianus pal egyhaza”, 631: „ky hozattateek remete zyz zent paalnak teste *Onnan az herről* hol mynd holtyk erőff penitenciat tartta”.

2. A tagmondat együttesek főmondatában helyhatározóként már ún. tartalmas szó, jelen esetben köznév áll. Ezek a mondatok három rétegre oszthatók.

a) A helyhatározó előtt olyan mutató névmási eredetű elem található, amelyről valószínűsíthető, vagy nem zárható ki, hogy nem pusztán névelő, hanem kijelölő jelzői funkciójú utalószó. Ezek a mellékmondatok az előző csoporthoz hasonlóan a jelzői mellékmondatokkal érintkeznek: DebrK. 175: „mikor *a hegire* mentenek volna a hol lakik uala eh nômőf zent Balaf pi/pők”, „nagi fok vadak giűltenek *a lyk* eleiben a hol eh bodog Embőr lakik uala”; LobkK. 189–90: „Az genge zyzet elbe viue *Az kalaftromban* hova zokta vala iartat”; stb. Itt is találunk olyan mondatokat, amelyeknek

főmondatában még egy, helyhatározói utalószó is van: ÉrdyK. 66: „es meg alla *ott az haaz felðt* hol az zyletðt Criftus kyal vala”; DebrK. 148: „*onnan a mezðrðl hel* [!] *maft damaßkon varoßa uagion* ... viue a giðniðrðßegnek paradiçomaba”.

b) A helyhatározó előtti mutató névmási elem már valószínűleg nem kijelölő jelzőnek, hanem névelőnek tekinthető (az elhatárolási nehézségek és bizonytalanságok ismereteseek). Az ebbe a csoportba tartozó mellékmondatok már az értelmezői mondatokhoz állnak közelebb: ÉrdyK. 499: „es az *nagyobbyk zent egyhazban vyweek* hol *maftan tyztðltetyk wr ißtenben*”, 90: „*eßeek le ymachagra az Sacrarion elðt* hol ott zoktaak az oltaary zentßßeegðt tartany”; stb. Talán biztosabb a mutató névmási elem névelő jellege azok előtt a köznevek előtt, amelyek maguk is egyedítenek: ÉrdyK. 476: „*kylt zyweebe lelkeebe zenwede Az magaßß kerezttßanak alatta* hol ott bel teleek az veen Symeon proffetanak mondaßa”.

c) Ha a főmondatbeli, köznévvel kifejezett helyhatározó előtt nincs mutató névmási elem, akkor a mellékmondati bővítmény viszonya a főmondatihoz értelmezői jellegű: ÉrdyK. 565: „honapy napon mynd az *hyß kereztyenekkel gywlylenek wr zylew yazolhoz* hol ott az en *teßðm el temettetðt*”, 34: „*eetewnknnek fundamentoma mennyekben* vagy on, honnan varyok a’my Idwezeytenket yewny”; GuaryK. 54: „meg irta zent lucal apti eletnec *kðniebe*, holoth vg mðdatic”; stb.

3. A főmondatbeli helyhatározói bővítmény gyakran tulajdonnév (szerkezetesen is). A mellékmondat ebben az esetben is az értelmezőivel érintkezik: ÉrdyK. 402: „tereenek *feyeerwar felee* hol ott az zent kyalok *tefte nywgozyk vala*”, 323: „Aloytaa hogy *hyßpaniaban* syethne honnan valo vala”; stb. A főmondatbeli helyhatározó lehet összekapcsolt határozó: ÉrdyK. 459: „ky neeg meel földön [‘mér földön’] vagy on *Nazareth varasahoz nap kelettire* hol ott ... *teßtee ees el valtozeek*”; lehet halmozott: ÉrdyK. 399: „Salamon kyal kedeeß fwta *Mofon newð varban* es *poßonban* hol ott valanak annya es feleßßeeg”; — vagy szerepelhet a főmondatban két, egymással értelmezői viszonyban álló, tulajdonnévvel kifejezett helyhatározó is, amelyek közül a második leszűkíti az első fogalomkörét: MünchK. 85va: „Èzec *betaniaban* loßtèc *Iozdan eluopl* hol uala lang *kèzèßteluèn*” (~ÉrdyK. 109; JordK. 625); ÉrdyK. 10: „leezen az wtolfo yteelet ... *Ierwßalem tayyan Iofeßhatnak wðlgeeben* hol ott vagy on Azzonywnk zyz marianak koporßßoya”. A főmondatbeli helyhatározók állhatnak egymással azonosító viszonyban is, ilyenkor azonban már csak az egyik tulajdonnév: 1516: „Nelepeczÿ ferencz ... *Jewe Jde ala Bwdara* ... holoth akkor on Nemÿ Bozwßagoß Bezedek ... *eßthenek wolna*” (MNY. 52: 369).

4. A főmondat tartalmaz helyhatározója határozószó. Az effajta tagmondatgyüttesek azok, amelyeknek mellékmondatait határozói értelmezői

mellékmondatok elnevezéssel szokták illetni, mivel határozószónak nem lehet jelzője: GömK. 152: „es parancholi *eleddbe* mennem. Holoth. az te zent angyalydual. dycherhefelek tegedet”; DebrK. 411–2: „*el haza* terôc: Honnan ky iôttem uala”; ÉrdyK. 370: „kyrôl *eegyebwt* tebbet zoltwnk a' hol annak helye volth”; stb.

Az időhatározói mellékmondatok esetében kevesebb típus van. A tartalmaz időhatározónak nem nevezhető másodlagos alaptagot tartalmazó tagmondategyüttesek a kijelölő jelzői mondatok közé sorolhatók: HorvK. 237–8: „kykrevl meg emlekevzevl *az jdevtevl fogua* amykorban meg gyontal volt”; 1527 k.: „k. *az jdejgh* ne menne waydahoz migh onnen mynd ketthen k. nem jrunk” (MNy. 37: 206). A többi tagmondategyüttes az értelmezői mondatokkal érintkezik. Ezeknek főmondatában ritkábban ragos névszó, gyakrabban időhatározószó áll: 1533: „mert en mygh elek ... *mynd eltig* zolgalnÿ akarok kegÿelmednek” (MNy. 37: 355); SzékK. 261: „*maft* lôtten eh iftenrôl meg emlekôzô: mikoron mÿnekônc adattal”; MargL. 130: „Ez tablat ... *mendenkoron* mend *eyel*· mend *nappal* mykoron jmadkozÿk vala· zemeynek elevtte targÿa vala”; stb. (Akadnak azonban olyan tisztán csak időhatározói tagmondategyüttesek is, amelyeknek főmondatában tartalmaz időhatározó áll, mégsem érintkeznek az értelmező mondatokkal. Ezekben a főmondatbeli határozó egy kettős határozónak egyik, a mellékmondat pedig másik tagját fejt ki: MünchK. 81ra: „Mezt nē ēšēm ēzt *ēttôlfoguan / mignem bêtēllēfeggec iftēnn^c ožaga*”).

Az egyes csoportok futólagos áttekintése után az a kérdés is felvetődhet, hogy valódi mondatrészkifejtő mellékmondatok-e ezek egyáltalán? Van ugyanis egy némileg hasonló mondat típus, amelynek főmondatában szintén szerepel az a mondatrész, amelyet a mellékmondat is kifejt. Ezek elsősorban a Berrár Jolán által sajátos hasonlítósnak nevezett mondatok egy csoportját alkotják: ÉrdyK. 509: „*nyayaft* bezeelletek volna mynt baraat barattyawal” (de vö. JókK. 8: „*yftenuel azonkeppen* zoluala mykent barat baratyaua!); JordK. 101: „*gÿlkos leezen*, vgÿ mynt ha embert ôlth vona”. Csakhogy ezeket a mellékmondatokat a sajátos jelentésárnyalat elválasztja a mi mondat típusunktól. A fenti példákban a mellékmondat ugyanis referenciálisan semmit nem ad a főmondati mondatrészhez, csupán nyomatékosítja (mintegy stilisztikai célzattal megismétli) azt. A vizsgált mondat típusban éppen ellentétes a helyzet, csaknem „túl sok” a mondatrészkifejtés. Kovács Teréz mondatkeveredéssel magyarázza ezeknek a tagmondategyütteseknek a kialakulását. Én némileg máshogyan látom a kérdést. A helyhatározó mint határozói viszony a legrégebbi, a legkonkrétabb, s ezért döntő többségében mondatrészszel fejeződik ki. (Erre utal például a kései ómagyar korban a mondatrészszel, illetve mellékmondatlal kifejezett helyhatározók egymáshoz

viszonyított igen beszédes számaránya is.) Az általunk vizsgált mondat típusban ezt a mondatrésszel kifejezett, konkrét helyet megnevező helyhatározót a közlő saját kommunikációs céljainak megfelelően olyan (jelzői jellegű) többlettartalommal egészíti ki, amely csak mellékmondati bővítményben fér el. Az, hogy ez a tartalom pozicionálisan milyen helyzetben lehet (jelzői vagy értelmezői), funkciója szempontjából nem döntő. Az a fontos, hogy ezek a tagmondategyüttesek tömörítve, gazdaságosan fejezik ki a konkrét helyet és annak bizonyos jellemzőit, egyesítve magukban a mondatrésszel kifejezett és a mellékmondati bővítmény lehetőségeit. Elterjedtségüket is valószínűleg ezeknek a pragmatikus előnyöknek köszönhetik. Mivel az időhatározó kevésbé konkrét, mint a helyhatározó, itt ez a mondat típus is ritkább, egyéb határozóknál pedig csak elvétve fordul elő. — Az effajta mondatok grammatikai státusát (mint oly sok átmeneti nyelvi kategóriáét) megnyugtatóan igen nehéz, valószínűleg nem is lehet tisztázni. Mondattani elhelyezésükre talán egy kibővített értelmező határozói mellékmondat-kategória lenne a legalkalmasabb (természetesen a *hely*, *idő* stb. alapszavú főmondati határozókat és a világosan jelzői utalószót tartalmazó tagmondategyüttesek mellékmondatinak kivételével).